

УДК 371.3:378.4.180.6

ЧИННИКИ ПРОФЕСІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ СТУДЕНТІВ МЕДИЧНИХ ВНЗ

К.В. Добровольська

Анотація. У статті на основі аналізу психолого-педагогічних джерел визначено й проаналізовано чинники, що впливають на професійне самовизначення майбутніх медичних працівників на етапі їх підготовки у вищому навчальному закладі. Як зовнішні чинники розглядаються соціальна престижність і затребуваність медичної професії, її зміст, можливості вступу до конкретного медичного ВНЗ, вплив сім'ї; як внутрішні – індивідуально-психологічні особливості студента, його установки, інтереси, система ціннісних орієнтацій і мотивів.

Ключові слова: самовизначення, професійне самовизначення, чинники професійного самовизначення, професійна самосвідомість, підготовка майбутніх медичних працівників.

Аннотация. В статье на основе анализа психолого-педагогических источников определены и проанализированы факторы, влияющие на профессиональное самоопределение будущих медицинских работников на этапе их подготовки в высшем учебном заведении. В качестве внешних факторов рассматриваются социальная престижность и востребованность медицинской профессии, ее содержание, возможности поступления в конкретный медицинский вуз, влияние семьи; внутренних - индивидуально-психологические особенности студента, его установки, интересы, система ценностных ориентаций и мотивов.

Ключевые слова: самоопределение, профессиональное самоопределение, факторы профессионального самоопределения, профессиональное самосознание, подготовка будущих медицинских работников.

Summary. On the basis of analysis of psychological and pedagogical sources identified and analyzed the factors influencing professional self-determination of future health professionals during their training in higher education. As external factors are considered social prestige and popularity of the medical profession, its content, the possibility of entering a particular medical school, the influence of the family; internal - individual psychological characteristics of students, it is installed, the interests of the system of value orientations and motives.

Keywords: self-determination, professional self-determination, factors of professional self-determination, professional identity, training of future health professionals.

Постановка проблеми. У зв'язку з глибокими соціально-економічними змінами в країні, демократизацією і гуманізацією суспільства, інтенсифікацією міжнародних контактів суттєво підвищуються вимоги до професійної підготовки фахівців з вищою освітою, що актуалізує пошуки нових підходів до психолого-педагогічної підтримки особистісно-професійного розвитку студентів. Особливою мірою це стосується майбутніх медичних працівників, від професіоналізму яких залежатиме здоров'я і якість життя інших людей, суспільства в цілому.

Професійне становлення кваліфікованих фахівців у галузі медицини є складним процесом, складовими якого є пошук і вибір професії, її освоєння в ході професійного навчання, адаптація і самореалізація під час самостійної професійної діяльності. Важливим етапом професійного становлення майбутніх медиків є навчання у ВНЗ, коли паралельно із засвоєнням професійних знань і умінь відбуваються процеси подальшого професійного самовизначення. Важливо зазначити, що професійне самовизначення як активність особистості, спрямована на визначення, уточнення і коригування власної професійної позиції, має нелінійний характер. Воно супроводжується помилками і труднощами, багато з яких є типовими для різних стадій професійного становлення майбутніх медичних працівників.

Саме на етапі первинного освоєння професії активно відбувається як життєве, так і професійне самовизначення студентів, формуються й уточнюються їх світоглядна і професійна позиції, розвивається професійна самосвідомість, освоюються індивідуалізовані способи і прийоми майбутньої діяльності. Для забезпечення педагогічної підтримки особистісно-професійного становлення майбутніх медичних працівників необхідне знання особливостей і чинників, що впливають на їх професійне самовизначення на етапі навчання у ВНЗ. Саме на підставі цих знань можлива розробка такої моделі педагогічного процесу, яка враховувала б особливості і закономірності не лише особистісного розвитку студентів, але й їх професійного становлення як майбутніх фахівців у галузі медицини.

Аналіз попередніх досліджень, публікацій. Для вітчизняної і зарубіжної педагогічної науки проблематика професійного самовизначення молоді не є новою. Окремі питання і аспекти цієї проблеми привертала увагу багатьох педагогів, психологів, соціологів, філософів. Аналіз наукових джерел свідчить, що дослідження професійного самовизначення здійснювалися у межах декількох напрямів, серед яких можна виокремити соціологічний (В. Водзинська, І. Кон, М. Титма та ін.),

профорієнтаційний (Є. Головаха, А. Голомшток, Є. Климов, Н. Пряжников, П. Шавір і ін.), життєдіяльнісний (К. Абульханова-Славська, Л. Божович, М. Гінзбург і ін.), напрям професійного розвитку (А. Деркач, Т. Кудрявцев, А. Маркова, Т. Чернікова, Е. Зеєр і ін.).

Значну увагу психологи і педагоги приділяли аналізу структури професійного самовизначення (Є. Борисова, О. Падалко, Є. Климов, Н. Ансімова, І. Кузнецова, С. Чистякова, І. Захарова та ін.). Активно досліджувалися різноманітні чинники професійного самовизначення (З. Рябікіна, В. Водзинська, С. Іконнікова, В. Лисовський, М. Титма, І. Захарова, О. Падалко, В. Сафін, П. Шавір, Г. Хмара та ін.).

У психолого-педагогічних дослідженнях розкриваються особливості професійного самовизначення майбутніх фахівців різного профілю: педагогів (І. Вачков, С. Васьковська, Н. Гусякова, Л. Мітіна, В. Сластьонін, А. Смоляр та ін.), психологів (Є. Єфремов, Т. Маралова, Т. Піддубна, І. Родічкіна, У. Родигіна та ін.), юристів (Л. Андреева, М. Смірнов, В. Тепликов), менеджерів (Н. Горська, О. Молдаванова), профконсультантів (О. Пряжникова), військовослужбовців (С. Головкин, М. Томчук). Водночас, огляд наукових джерел свідчить про недостатню увагу дослідників до питань професійного самовизначення фахівців іншого профілю, зокрема, майбутніх медичних працівників. Лише декілька досліджень присвячено вивченню особливостей становлення їх професійної самосвідомості на різних етапах професіоналізації (Ж. Бадуліна, О. Васюк, О. Денисова, М. Жукова, Т. Румянцева, Н. Яковлева). Проблема професійного самовизначення майбутніх лікарів на етапі їх підготовки у вищому навчальному закладі не виступала предметом спеціального дослідження. Існує необхідність у з'ясуванні, зокрема, змісту та особливостей становлення професійної самосвідомості майбутніх медичних працівників, факторів їх професійного самовизначення, етапів і педагогічних умов розвитку їх професійної ідентичності в соціально-освітньому середовищі вищого навчального закладу.

Метою пропонованої статті є визначення й аналіз чинників, що впливають на професійне самовизначення майбутніх медичних працівників на етапі їх підготовки у вищому навчальному закладі.

Виклад основного матеріалу. Успішність професійного самовизначення майбутніх фахівців залежить від впливу низки чинників як психологічного, так і соціального характеру, оскільки професійне самовизначення, будучи складовою загального процесу самовизначення, тісно пов'язане з соціалізацією особистості [6].

Соціальні чинники професійного самовизначення особистості найбільш глибоко вивчені представниками соціологічного і профорієнтаційного напрямів [4; 6]. В їхніх дослідженнях акцентується увага на різних факторах професійного самовизначення: соціальному статусі, навчальній успішності, територіальних чинниках (В. Водзинська, С. Іконнікова, В. Лисовський); соціальних умовах, локальних чинниках - місце проживання, членство у формальних і неформальних групах (М. Титма); вік, в якому здійснюється вибір професії, рівень поінформованості і домагань молоді людини (І. Кон).

На думку С. Чистякової, існують групи загальних і регіональних чинників професійного самовизначення. До загальних чинників належать чинники макросередовища, зміст яких визначається суспільно-економічним ладом суспільства (соціально-економічні умови життя людей, громадські організації, духовна культура суспільства, засоби масової інформації та ін.). До регіональних чинників належать специфічні особливості економічного і демографічного розвитку країни, такі як мережа вищих, середніх і професійно-технічних навчальних закладів; культурно-освітній і професійний рівень сім'ї; форми проведення дозвілля і т. д. [7].

Отже, соціальна структура суспільства, соціально-економічні відносини в ньому, а також соціальні установки особистості відносяться до чинників, що певним чином впливають на процес професійного самовизначення особистості.

Багатьма авторами вивчалися психологічні чинники професійного самовизначення. На думку М. Титма, це потреби, інтереси, якості індивіда [4]. П. Шавір виділив дві групи особистісних чинників, що забезпечують успішність вибору професії і професійного самовизначення загалом [8]. Перша група забезпечує успішність вирішення проблеми вибору професії, але не прямо бере участь в активізації цього процесу - це затребувані професією здібності й якості особистості. Аналіз вимог професії, власної придатності до неї пов'язаний з досить високим рівнем розвитку абстрактного мислення, а також адекватністю самооцінки особистістю своїх якостей. Другу групу психологічних чинників утворюють різні компоненти спрямованості особистості, які впливають на динаміку професійного самовизначення: потреба в професійному самовизначенні, навчальні і професійні інтереси та нахили, переконання і установки, а також загальні особливості спрямованості особистості, що зумовлюють схильність до певного виду діяльності [8, с. 11-12].

У дослідженнях П. Шавір, А. Маркової та інших доведено вплив ціннісно-мотиваційної сфери особистості на процес її професійного самовизначення. Зокрема, П. Шавір виділяє два ключові

особистісні чинники, що визначають професійне самовизначення і належать до мотиваційної сфери: потреба в професійному самовизначенні і потреба в набутті сенсу життя [8].

Аналіз загальних чинників професійного самовизначення дає підстави зробити висновок про соціально-психологічну обумовленість професійного самовизначення студентів медичних ВНЗ. Можна виокремити декілька груп показників їх професійного самовизначення:

1) особливості процесу вибору медичної професії (час початку професійного самовизначення, джерела отримання інформації про медичну професію, упевненість або невпевненість у правильності вибору професії);

2) уявлення про обрану професію (уявлення про її затребуваність в сьогоденні і майбутньому; про динаміку її престижності порівняно з попередніми роками; поінформованість про можливі місця роботи; образ професіонала-медика, особистісні якості, якими він повинен володіти; самооцінка міри особистої відповідності обраній спеціальності);

3) особливості процесу навчання у медичному ВНЗ (емоційне ставлення до навчання, задоволеність якістю освіти, наявність або відсутність труднощів у процесі навчання, професійні наміри і плани).

Зовнішні умови професійного самовизначення відображають об'єктивну ситуацію, в якій відбувається становлення професійної самосвідомості майбутніх медиків. Сукупність цих умов описує конкретну соціально-економічну ситуацію самовизначення особистості в професії. Стосовно медичної професії можна виокремити декілька основних соціальних чинників, що впливають на професійне самовизначення студентів:

– престиж медичної професії, що визначає її привабливість для молоді і формується на основі реального становища представників цієї професії в суспільстві; престиж професії – це порівняльна оцінка суспільством її соціальної значущості: високий престиж робить професію привабливішою у свідомості молоді і тим самим мотивує професійний вибір;

– затребуваність медичної професії – її характеристика, що детермінує і до певної міри гарантує наявність робочих місць і посад у майбутньому та можливість влаштуватися на роботу за фахом;

– зміст медичної діяльності також справляє значний вплив на процес професійного самовизначення майбутніх медиків;

– наявність або відсутність можливості вступу до медичного ВНЗ – ця характеристика оцінюється суб'єктом професійного самовизначення індивідуально за різними критеріями (наявність або відсутність необхідного рівня знань для успішного складання вступних іспитів, умови прийому, високий або низький конкурс при вступі на спеціальність і т. д.).

Відображення об'єктивних умов у суспільній свідомості (престиж медичної професії, її затребуваність тощо), з одного боку, і конкретні соціально-економічні умови, з іншого, визначають характер впливу соціальних інститутів і груп (сім'я, ровесники, школа, ВНЗ і ін.) на процес професійного самовизначення особистості. Первинна соціалізація індивіда відбувається в сім'ї, тому сім'я є найважливішим інститутом, що впливає на професійне самовизначення студентів. Її вплив проявляється в таких напрямках:

– соціальний статус сім'ї (освітній рівень батьків, їх соціально-економічні позиції та ін.) задає початкові умови для професійного самовизначення;

– спадкоємність професійної діяльності (сімейні традиції визначають професійний вибір у ситуації, коли батьки або інші родичі мають медичну професію; відповідно, суб'єкт самовизначення орієнтується у своїй поведінці на сімейні норми і очікування);

– батьки формують і справляють значний вплив на ціннісні орієнтації своїх дітей (уявлення про престиж професії, значущість освіти, кар'єри та ін.);

– батьки впливають на своїх дітей у процесі прийняття ними рішення про вибір медичної професії; при цьому вплив може бути абсолютним (остаточне рішення приймають батьки) або частковим (рішення про вибір професії приймається колегіально, спільно, на сімейній раді).

Вивчення психологічних чинників професійного самовизначення майбутніх медичних працівників передбачає також аналіз впливу особистісних детермінант на процес усвідомлення себе в медичному соціально-професійному середовищі. Це, у свою чергу, вимагає включення в аналіз професійного самовизначення рушійних сил, джерел активності особистості (її потреб, мотивів, установок), а також реальних дій і вчинків.

Самовизначення – це не просто акт прийняття рішення або усвідомлення себе. «Професійне самовизначення ... – ... діяльність людини, що набуває того чи іншого змісту залежно від етапу її розвитку як суб'єкта праці», а «зміст, – це, передусім, образи бажаного майбутнього... особливості усвідомлення себе... і свого місця в системі ділових міжлюдських стосунків» [2, с. 40]. Тому професійне

самовизначення необхідно розглядати не лише як процес розвитку самосвідомості, що має свої внутрішні механізми, але й як особливий вид активності особистості.

Самовизначення у професії є важливою сферою соціальної активності особистості і спонукається та регулюється складною системою мотивів. Дослідження свідчать, що вибір медичної професії може спричинюватися різними мотивами: бажанням лікувати людей, прагненням полегшити страждання важкохворих, перспективою впливати на інших людей, можливістю зміцнювати здоров'я своїх близьких, матеріальною зацікавленістю, прагненням мати доступ до ліків і медикаментів і ін. [1]. Перевага мотивів самоствердження (орієнтація на досягнення успіху у діяльності, кар'єрне зростання, матеріальний достаток) свідчить про егоцентричне ставлення студентів до майбутньої професійної діяльності та недостатнє усвідомлення її соціальної значущості.

Оскільки процеси мотивації не закінчуються постановкою мети, а регулюють діяльність по її досягненню, то разом з вибором професії і ВНЗ мотиваційна активність не закінчується, а триває в ході навчання – відбувається подальша розробка і конкретизація мотивів професійного самовизначення студентів. Мотиви здобуття вищої освіти, вибору професії і ВНЗ можуть трансформуватися впродовж усього періоду навчання у міру оволодіння суб'єктом професією, включення в професійне середовище і освоєння професійної культури.

У дослідженні С. Тихолаз виявлені тенденції трансформації мотивації професійного вибору студентів у процесі навчання в медичному ВНЗ:

- бажання полегшити страждання важкохворих, людей похилого віку і дітей як мотив співчуття на всіх курсах навчання посідає третє місце в ієрархії мотивів професійного самовизначення;
- бажання лікувати людей як мотив допомоги іншим є провідним на першому і шостому курсах і посідає друге місце з другого по п'ятий курси;
- можливість піклуватися про здоров'я своїх близьких посідає друге місце на першому і шостому курсах, з другого по п'ятий курси – знаходиться на першому місці;
- можливість піклуватися про своє здоров'я як мотив має порівняно низьке значення на першому курсі, згодом переходить на четверте місце;
- престиж професії і сімейні традиції на всіх курсах навчання перебуває на п'ятому місці;
- бажання вирішувати наукові медичні проблеми як мотив професійного самовизначення знижується від першого до шостого курсу;
- матеріальна зацікавленість як мотив професійного вибору поступово посилюється у процесі навчання, хоча ця тенденція характеризується певною нестабільністю: вищі значення мотиву спостерігаються на 1, 4 і 6-му курсах, низькі – на 2-му і 3-му;
- можливість впливати на інших людей як мотив професійного самовизначення поступово знижується від 1-го до 5-го курсів, на 6-му дещо зростає;
- доступність медикаментів як мотив професійного вибору має порівняно невисоке значення з деяким спадом на 4-му і 5-му курсах [5].

Мотиви професійного самовизначення студентів конкретизуються, видозмінюються залежно від задоволеності своїми досягненнями: навчанням, місцем роботи, професійним становленням і т. д.

Таким чином, мотивація професійного самовизначення є складною системою зовнішніх і внутрішніх чинників, які спонукають, направляють і регулюють активність особистості щодо вибору свого освітнього і професійного шляху, постановки і досягнення професійних завдань, а також саморозвитку і самовдосконалення в професійній сфері.

Варто підкреслити, що здійснення професійного вибору далеко не означає, що молода людина остаточно визначилася у світі професій і професійної діяльності. Це лише перший етап на шляху пізнання себе у новій якості, формування професійної Я-концепції. Навіть сам факт вступу до медичного навчального закладу може зумовлюватися різними мотиваційними чинниками. Тому варто конкретизувати загальну типологію потреб особистості стосовно сфери її професійної діяльності, для того, щоб визначити конкретні види потреб, які можуть слугувати мотивами професійного самовизначення в медичній професії.

Такою потребою, зокрема, може виступати потреба в професії, яка має наскрізний, багаторівневий характер та інтегрує в собі такі елементи:

- потреба в професійній діяльності як джерелі засобів існування, матеріального добробуту;
- потреба в професійному спілкуванні, включеності в професійне середовище, причетності до професійної субкультури;
- потреба в професійних досягненнях, успіху, просуванні, кар'єрі, потреба в професії як певній соціально-статусній позиції;

– потреба в професійних знаннях, вдосконаленні в професійній діяльності, потреба в творчості і самореалізації в професії [6].

Потреби особистості тісно пов'язані з її інтересами: інтереси формуються на основі потреб, але не обмежуються предметами цих потреб. Предметами інтересу виступають швидше засоби, способи задоволення потреби. Інтерес до професії є одним із найбільш значущих і складних мотивів вибору професії, профілю ВНЗ і спеціальності. Інтерес – це реальна причина діяльності суб'єкта, спрямована на задоволення певних потреб. У контексті професійного самовизначення розрізняють інтереси безпосередні (спрямовані на зміст самої діяльності, її предмет) і опосередковані (спрямовані на супутні атрибути професії – престиж, висока зарплата тощо).

Інтереси також можна розглядати як основу системи ціннісних орієнтацій особистості. Інтереси і ціннісні орієнтації як регулятори соціальної поведінки тісно взаємопов'язані, оскільки є структурними елементами індивідуальної свідомості. У ситуації професійного самовизначення, стратегічного вибору життєвих (професійних, освітніх) альтернатив особистість спирається на систему сформованих у неї ціннісних орієнтацій. Професійний вибір, як правило, визначається системою життєвих цінностей особистості (сєнс і особистісно значущі цілі життя), значущістю професійної діяльності як цінності в ієрархії життєвих цілей особистості, змістом самих професійних цінностей (цілі, які людина хоче досягти у професійній діяльності і засоби їх досягнення) та їх ієрархією.

Н. Цветкова відзначає, що професія як цінність передбачає значущість для особистості змісту її діяльності, досягнення успіху в професії, професійного зростання, реалізації свого потенціалу у сфері професійної діяльності [6]. Цінність професії може розглядатися у двох вимірах: матеріальному і постматеріальному. За домінування системи матеріальних цінностей професія має значущість швидше як засіб досягнення матеріального добробуту, високих доходів. Для суб'єктів, орієнтованих на постматеріальну ціннісну систему, важливіші інші професійні цінності: самореалізація в професії, ініціативність, творчість і відповідальність у професійній діяльності.

У процесі професійного самовизначення студентів на етапі прийняття рішення про вибір медичної професії можна виокремити декілька етапів і мотивів, що відповідають їм:

- вибір рівня навчального закладу – розглядаються мотиви здобуття вищої медичної освіти (прагнення до самовдосконалення, набуття соціального статусу, цікавого кола спілкування і т. д.);
- вибір медичної професії – мотиви професійного вибору можуть бути як змістовними (внутрішня мотивація), безпосередньо пов'язаними зі змістом медичної діяльності, так і супутніми (зовнішня мотивація), пов'язаними не зі змістом професійної діяльності, а її зовнішніми атрибутами;
- вибір конкретного медичного ВНЗ – мотиви вступу до конкретного навчального закладу (їх також можна розділити на змістовні (внутрішні) і супутні (зовнішні), пов'язані із формальними характеристиками ВНЗ, такими як умови прийому, престиж, близькість розташування тощо).

Висновок. Отже, аналіз психолого-педагогічної літератури дає підстави стверджувати, що на професійне самовизначення студентів медичного ВНЗ впливає комплекс зовнішніх і внутрішніх чинників. До зовнішніх чинників належать: соціальна престижність і затребуваність медичної професії, її зміст (предмет праці), наявність або відсутність об'єктивної можливості вступу до конкретного медичного ВНЗ, вплив сім'ї; до внутрішніх – індивідуально-психологічні особливості студента, його установки, інтереси, система ціннісних орієнтацій і мотивів.

Література

1. Василькова А.П. Эмпатия как один из специфических критериев пригодности будущих специалистов-медиков: дисс. ... канд. психол. наук: 19.00.03 / Алла Панфиловна Василькова. – СПб., 1998. – 166 с.
2. Климов Е.А. Психология профессионального самоопределения: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / Е. А. Климов. – М.: Издательский центр «Академия», 2005. – 304 с.
3. Кон И.С. В поисках себя. Личность и ее самосознание / И.С. Кон. – М.: Педагогика, 1984. – 335 с.
4. Титма М.Х. Престиж профессии (социологический анализ) / М.Х. Титма, Т.А.Тальюнайте. – Вильнюс, 1984. – 214 с.
5. Тихолаз С.І. Педагогічні умови розвитку професійної спрямованості студентів вищих медичних навчальних закладів: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / Софія Іванівна Тихолаз. – Вінниця, 2011. – 258 с.
6. Цветкова Н.А. Профессиональное самоопределение личности на разных этапах становления профессионала: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.03 / Наталья Афанасьевна Цветкова. – М., 2000. – 196 с.
7. Чистякова С.Н. Профессиональная ориентация / С.Н. Чистякова. – М., 1983. – 188 с.
8. Шавир П.А. Психология профессионального самоопределения / П.А. Шавир. – М., 1981. – 264 с.